

ձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ՝ եկեղեցու առաջավոր գործիչների լուսավորական ջանքերի ու լատինական աշխարհից ակնկալվող օժանդակության միջոցով: Այդ երեւում է, մանավանդ, Ամատերդամի հայկական տպագրության կազմակերպիչներից մեկի՝ Թովմա Եպիսկոպոս Վանանդեցու լատիններեն տված մի բացատրությունից: Խոսելով իր անունից, Թ. Վանանդեցին ակամա պարզաբանում էր նաև իր համախոհների նպատակամղումները: «Իմ պատանեկութունից սկսած,— դրում է նա,— ես միտք եմ ունեցել իմ թեմում (խոսքը Գողթան գավառի մասին է) մի լատինահայ դպրոց հիմնել: Այս նպատակով Պարսկաստանից Եվրոպա բերել տվի իմ ազգական երեք պատանիների (խոսքը Ղուկաս, Միքայել և Մատթեոս Վանանդեցիների մասին է), որպեսզի նրանցից երկուսը ընտիր ուսումով ու բարքով կրթվեն, իսկ մյուսը տպագրական արվեստին հմտանա: Տպարանն անհրաժեշտ էր իմ ծրագրած դպրոցին դրբեր հասցնելու համար... Այս երիտասարդները եկան և լիովին իրականացրին իմ սպասածը: Այժմ մնում է կրթել մեր այն թշվառ քրիստոնյաներին, որոնք գտնվում են խաղարի մեջ և ապրում են բռնակալության լծի տակ: Այդ նպատակի համար պետք է որ իմ հայրենիքում այսպիսի մի դպրոց բացվի և տպարանն էլ այդտեղ փոխադրվի»¹⁰³: Վանանդեցու արժարժած այս հայացքի մեջ նշանակալից է այն հանգամանքը, որ նա իր լուսավորական գործունեության կենտրոնը տեղադրել էր կամենում ոչ թե հայ վաղթաշխարհում, այլ հայկական բնաշխարհի սրտում:

XVII դարի երկրորդ կեսում հայ եկեղեցու ղեկավարները Եվրոպական դպրության և գիտության մեջ ոչ միայն կովաններ էին փնտրում ազգային մշակութի և լուսավորության գործն առաջ տանելու համար, այլև արևմտա-եվրոպական օգնության մեջ հայ ժողովրդի ազատագրության երաշխիքներ էին ակնկալում: Նրանց դժբախտությունն այն էր, սակայն, որ հայերի ազատագրական բաղձանքները Եվրոպական Արևմուտքին հասցնելու իրենց ապարդյուն ջանքերի մեջ հարկադրված էին նախապես բախել սլավոնական եկեղեցու դռները:

Հայ իրականության ազատագրական ձգտումները կողմնորոշվում էին դեպի Արևմուտքի քրիստոնյա տերությունները: Դրան նպաստում էր Հայաստանում ծավալված կաթոլիկ միսիոներների պապական պրոպագանդան, որը թափանցել էր անգամ էջմիածնի կաթոլիկոսարանը: Միսիոներների թույած զեկուցագրերն իրենց չափազանցումներով իսկ հասկանալի են դարձնում XVII դարի 60—70-ական թվականներին ջուղայեցի Հակոբ կաթողիկոսի արևմտյան կողմնորոշման ունեցած ազդեցությունը¹⁰⁴: 1670-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժումը լայն ծավալ է ընդունում արևելահայերի մոտ, մի կողմից քրիստոնյա բնակչության սաստիկացած կեղեքումների և մյուս կողմից Երևանի Սաֆիկուլի խանի դեմ բարձրացած ղեկավարությունների պատճառով:

7. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԵՎՄՏԱ-ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ՆՐԱՐՈՐԴ ԿԵՍՈՒՄ

1645—1669 թթ. Կրետե կղզում մղվող Կանդիայի պատերազմը Վենետիկյան հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև, ամբողջ 25 տարի

¹⁰³ Մարուխան, Բելգիա և Հայաստան, «Հանդես Ամսթերդամ», 1935, էջ 1:

¹⁰⁴ Տե՛ս Սը. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 186 և հտե.:

շարունակում էր մնալ բաղադրական աշխարհի ուշադրության կենտրոնում: Այդ պատերազմը՝ որ փաստորեն մղվում էր Միջերկրականի արևելյան ափերում դերիշխելու համար, նոր հույսեր էր ներշնչում թուրքահայատակ քրիստոնյաներին՝ թոթափելու օսմանյան լուծը: Ոչ միայն պատերազմին մասնակցող վենետիկի հանրապետությունը, այլև նրա զլխավոր դաշնակիցները՝ պապական Հռոմը և ֆրանսիական միապետությունը, ձգտում էին այդ պատերազմին հայորդի համաքրիստոնեական խաչակրության տեսք, ներգրավելով նրա մեջ Արևելքի քրիստոնյա երկրներն ու ժողովուրդները, մասնավորապես թուրքահայատակ հույներին, հայերին, ասորիներին: Կարևոր դեր էր ստանձնել այս պորժում, մանավանդ, Հալեպում գործող ֆրանսիական դեսպանը՝ Ֆրանսուա Բարոնը:

Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղեմի հույն պատրիարքարաններից և Հալեպի ասորական համայնքի հոգևոր առաջնորդներից զատ այս գործում աչքի ընկնող հարցասիրությամբ հանդես եկան Սսի խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Հովհաննես Թուֆունջին: 1663 թ. խաչատուր կաթողիկոսը Լյուդովիկոս XIV թագավորին կոչ էր անում իր ձեռքն առնել բոլոր քրիստոնյաներին ազատագրելու գործը՝ «և հատկապես մեր խեղճ ազգին, որպեսզի կարողանանք երջանկություն ունենալ ճշմարիտ հավատի հոգու անդորրության մեջ փակելու մեր աչքերը»¹⁰⁵: Սսի կաթողիկոսը հայադավան եկեղեցին կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորելու կուսակից էր. թուրքահայատակ քրիստոնյաների և դրանց թվում նաև հայերի ազատագրումը նա չէր դատում Հռոմի քարոզած «ճշմարիտ հավատի» խոստովանությունից: Գործունեության արտակարգ եռանդ ցուցաբերեց, մանավանդ, Թուֆունջին, որը պատկառվի ավարտից հետո եղավ Ֆրանսիայում ու Լեհաստանում և նույնիսկ ուղևորություն ստանձնեց դեպի Նեղոսի ակունքները, ակնհերևաբար հանձնարարություն ունենալով քրիստոնյա հթովպացիներին ևս թուրքերի դեմ ինչպես պորժողությունների ղրդելու¹⁰⁶:

«Համաքրիստոնեական» իր տրամադրություններով Գաղատացու կողմնորոշումն ուներ նաև նույն այս ժամանակ ասպարեզ իջած արևմտահայ մեծահարուստ մի առևտրական, բաղիշեցի խոջա Մուրատը: Նա Լյուդովիկոս XIV-ին հավաստիացնում էր, թե հայերը և հույները պատրաստ են միացյալ ուժերով ապստամբելու, Արևելյան կայսրությունը վերականգնելու և Ֆրանսիայի կողմից նախատեսված մեկին այս կայսրության դահակալ հռչակելու: Դժբախտաբար հայտնի չեն Բաղիշեցու հավաստիացումների ռեալ հիմքերը, չգիտենք նաև նրա և գավառահայ ժողովրդի միջև եղած իրական կապերը և ակնհայտ չէ նույնիսկ նրա անշուկունը արևմտահայ բուրժուազիայի հետ: Թեպետև խոջա Մուրատը խոսում է հայ իշխանավորների անունից և Լյուդովիկոս թագավորին հավաստիացնում, թե հայաբնակ շրջանների ժողովրդական ղանդվածները պատրաստ են բախտակից ժողովուրդների հետ «միասնաբար ապստամբության դրոշ պարզել» թուրքական լծի դեմ, այնուամենայնիվ, հայերի ազատագրման բուն առհավատչյան նա որոնում էր միայն եվրոպական պետու-

¹⁰⁵ Զ. Անսայան, XVІІ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 98:

¹⁰⁶ ՏԵՍ նույն տեղում, էջ 188, 204, 213. հմտ. նաև նույն աշխատության Աշոտ Հովհաննիսյանի զրախոսակցներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 238:

Բյուզնդների միջամտության մեջ, Հայ-հունական ապստամբությունը նա ներկայացնում էր որպես եվրոպական միջամտությանը նպաստող խիստ կարևոր միջոցառում: «Հայերը—գրում է նա,—որոնք շատ սովաբարձիվ են վանի, Բիթլիսի, Թիսաթի, Սեբաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա հպատակների հետ, կկարողանան չլիսթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական զորքերի համեմատ»¹⁰⁷:

Եվ նա պատահական չէի: Թուրքիան նախադրյալներ չէր ստեղծում ոչ երկրի կապիտալիստական զարգացման, ոչ էլ բուրժուազիայի ազգային կամ միջազգային համախմբումների համար: Ներքին ուժերից առավել, Թուրք պետության դեմ պայքարողները կապի չէին որոնում եվրոպական պետությունների ներսում, հույսեր դնում նրանց միջամտության վրա և հաճախ գործիք դառնում նրանց դիվանագիտության: Ակներևաբար խոշա Մուրատը և նրան հանձնարարություններ տվող հույն կղերը կամ մեզ անհայտ հայ այն «իշխանները», որոնց անունից խոսում էր նա, առանց հատուկ լիազորությունների շահարկում էին աշխատավորական զանգվածների ազատագրական տրամադրությունները՝ դրանք ի սպաս դնելով արևմտաեվրոպական պետությունների շահախնդրությանը:

Օսմանյան կայսրությունը «ֆեոդալիզմի բարբարոսական աստիճանի վրա գտնվող» (Մարքս) արևելյան մի բռնապետություն էր, որը, ստրկական, հնազանդության էր հարկադրում հպատակ ժողովուրդներին: Մինչև XIX դարի կեսերը Թուրքական ֆեոդալիզմը շարունակում էր կաշկանդել հպատակ ժողովուրդների ազգային-քաղաքական զարգացումը: Սրա պատճառներից մեկը Թուրքիայի և նրա հպատակ ժողովուրդներին կիսազաղութային վիճակի դատապարտող ու նրանից արտոնություններ կամ տերիտորիաներ կորզելու համար պայքարող եվրոպական պետությունների ներհակություններն էին: Խոշա Մուրատը առաջիններից մեկն էր, որը, հնարավորություն չունենալով հայ ժողովրդի ազատագրության համար պայքարել երկրի ներքին ուժերի վրա հենված, ապավինում էր նվաճողական նպատակներ հետապնդող եվրոպական պետությունների միջամտությանը:

Այդ ժամանակ դիվանագիտական բանակցություններ էին գնում նաև արևմտյան պետությունների և տրեկահայերի միջև: Թուրք-վենետիկյան պատերազմի վերջին Կոնստանդնուպոլսի պայմանագրով 1669 թ. Իրան էր հղված նախիջեվանի հայ ունիթորական համայնքի վիճակավոր Մատթեոս Հովհաննեսյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Ֆրանկների օգնությամբ Հայաստանի ազատագրումը գլուխ բերելու մասին հայերի մեջ եղած ակնկալությունների նկատմամբ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նաև Իրանում և Թուրքիայում գործող ֆրանսիական դիվանագետները, միսիոներներն ու առևտրական գործակալները: Ալեքսանդր VII պապի (1655—1667) Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին գրած մի նամակից տեղեկանում ենք, որ պապը նրան հավաստիացրել է, թե իրեն հնազանդվելու դեպքում Հռոմն ամեն ինչ կանի հայ ժողովրդի տառապանքներին վերջ դնելու համար: Իսկ 1662 թ. կաթողիկոսի կողմից Վենե-

¹⁰⁷ 2. Անատյան, նշված աշխատությունը, էջ 160 և հտն.:

տիկ և Հոռմ֊հղած Առաքել Բոպիկ վարդապետը իր ծառայություններն է առաջարկում՝ շահին հակաթուրքական կռաւիցիայի մեջ ներգրավելու¹⁰⁸։ Մինչ այդ, հայ եկեղեցու ներսում խորացող պառակտումները Արևելյան Հայաստանում ստեղծել էին այնպիսի իրադրություն, որ հայ ժողովրդի վիճակը տնօրինելու ուղղությամբ Հոռմի և եվրոպական պետությունների միջամտությունը վերին աստիճանի այժմեական էր դարձել նաև Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու համար։

Էջմիածնականների պառակտման առիթ էր ծառայել եկեղեցական եկամուտների բաշխման շուրջը դարամիջին բորբոքված մեծ պայքարը։ Վիճարկելով մեռոն օրհնելու և մեռոն բաշխելու էջմիածնի կաթողիկոսների մենաշնորհը, արևմտահայ եկեղեցականները կամենում էին ձեռք մեկնել մեռոնաբաշխման միջոցով էջմիածնում կուտակվող եկամուտներին։ Սուր բախման մեջ էին մտել ոչ միայն էջմիածնի, Սսի, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հայ եկեղեցապետները, այլև արևելահայ և արևմտահայ աշխարհական վերնախավները, պայքարին մասնակից դարձնելով անգամ գավառահայ զանգվածներին։ 1664 թ. այս կապակցությամբ Երուսաղեմում նույնիսկ ստեղծվեց էջմիածնին հակադրված արևմտահայ կաթողիկոսություն¹⁰⁹։ Նորահնար այդ պաշտոնով ասպարեզ եկած Եղիազար Այնթապցուն պաշտպանում էին արևմտահայ ֆինանսական արիստոկրատիայի ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները՝ իզմիրցի մեծահարուստ սեղանավոր Ապրո Չիլբերին, Կ. Պոլսի մեծամեծներն ու բնիկ առևտրականները, խոշոր տնտեսներն ու մեծ խանի (պանդոկ-վաճառատուն) իրավատերերը, սեբաստացի և տիվրիկցի մեծատուն խոջաները։ Եղիազարի կողմն էին նաև Կ. Պոլսի երբեմնի պատրիարք Հովհաննես Թուֆունջին, Սսի խաչատուր կաթողիկոսը և առևտրական իր ձեռնարկություններով ու քաղաքական իր գործարքներով հայ և հույն բարձր հասարակաշերտերի և Վենետիկի ու Ֆրանսիայի դիվանագիտական ոլորտներում ելումուտ ունեցող բաղիշեցի խոջա Մուրատը։ Էջմիածնի կաթողիկոսության և Հակոբ Զուղայեցու կողմն էին Կ. Պոլսի գավառացի «եկվորները», ջալալիների ժամանակ երկրի արևելյան գավառներից ծովեզրյա շրջանները գաղթած «գրսեցիները», որոնց շարքերում քիչ չէին նույնիսկ իրանահայ խավերին մոտ կանգնած ներկայացուցիչներ։ Հակոբ Զուղայեցուն վարկավորում էին «արևելցի» կոչված իրանահայ խոջաները, ջահուկցի Միրզա և խոսքով սեղանավորների գլխավորությամբ։ Եթե Եղիազարը ազդեցիկ հակառակորդներ ուներ Արևմտյան Հայաստանում, Հակոբը կատաղի թշնամիներ ուներ Արևելյան Հայաստանում։ Եղիազարի դեմ էին Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Մարտիրոս Կաֆայեցին և հայ գրական գործիչ ու պատմագիր՝ Երեմիա Քյուրումճյանը։ Հակոբին դիմադիր էր կանգնած էջմիածնի վանական խմբակը, «Կարկուտ» կոչված Օնոփրիոս ճարտասան վարդապետի ղեկավարությամբ։

Կ. Պոլսի «բնիկներին» և «եկվորներին», «ներսեցիներին» և «գրսեցիներին», «հոռոմցիներին» և «արևելցիներին» հակամարտը նոր չէր։ Մայրաքաղաքի բնիկ, «ներսեցի» կամ «հոռոմցի» կոչվածները տեղի մեծահարուստ չիլբերինների ու խոջաների գլխավորությամբ ազգային գործերի մեջ չէին կամենում իրենց իրավահավասար ճանաչել գավառներից գաղթած «գրսեցի», «եկվոր» կամ

¹⁰⁸ Տե՛ս ՍԶ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 171 և հտն.։

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144 և հտն.։

«արևելցի» կոչված ժողովրդաշիրտերին: Առաքել Դավրիժեցին տակավին 50-ական թվականներին էր նշմարում մայրաքաղաքի հայ շեկերիների զլխավորած «բնիկ բնական տեղացի ժողովրդականուց և նրանց կողմից բարձրամիտ բարձրահոն պանծանօք» հարստահարված «չմարդի» և «գոհհիկ» համարված «եկամուտ ժողովրդոց» համառ պայքարը¹¹⁰: Փիլիպպոս կաթողիկոսի ջանքերը՝ հաշտեցնելու հակամարտ կողմերին՝ ասյարդյուն էին անցել:

Հակոբ—Նղիաղարյան քսանամյա պայքարն ընդունեց լայն ծավալ և ունեցավ շարադետ հետևանքներ: Կ. Պոլսի մեծահարուստ «բնիկները» կաշառում էին թուրք արքունիքի պաշտոնյաներին և ֆերման ստանում իրենց կողմից առաջ քաշվող եկեղեցական խմբակցությունների օգտին: Այդ միջոցով քանիցս «վերականգնվեցին» էջմիածնի իրավունքները և նույնքան անդամ «վերահաստատվեցին» նաև Նղիաղարի հավակնությունները:

Հայ եկեղեցական պետերի վեճերը շարաշահության աղբյուր էին դառնում թուրք և պարսիկ պաշտոնատերերի համար և ի վերջո տագնապալից գրություն ստեղծում հայ եկեղեցու իսկ ժոցում: Էջմիածնի պարտքերը առաջացել էին ոչ թե նրանից, որ Հակոբ կաթողիկոսի ժամանակ կրճատվել էին վանքի եկամուտները, այլ որ վանքի եկամուտների մեծ աճի հետ, այդ թվում նաև ի հաշիվ աճող նվիրատվության, ուռճացել էին նաև նրա ծախսերը: Բավական է հիշատակել, որ Հակոբ Զուղայեցին իր կաթողիկոսության ժամանակ կանխիկ դրամով բազմաթիվ մուլքեր էր գնել, ընդարձակելով վանքի կալվածները¹¹¹: Պարտքերը ծածկելու համար կաթողիկոսը պարտատերերի մոտ գրավ է դնում վանքի կալվածները, որի հետևանքով մուլքերի մի մասը յուրացվում է պարտատերերի կողմից: Կալվածալին այս ոչ շահավետ գործարքների հետևանքով սրվում էր վանքի տնտեսական տագնապը:

Հակոբ կաթողիկոսի հույսերը՝ ժողովարարությանը ծածկելու պարտքերը, ի դերև ելան. նրանի խանի օգնությամբ պարտատերերը ի վերջո կալանքի տակ գրին կաթողիկոսին, իսկ էջմիածնի վանական բանաստիճանները գահընկեց հայտարարեցին նրան: Շահի արքունիքին ասյավինելով, կաթողիկոսը վերականգնեց իր իրավունքները, բայց դրանով չէին վերանում ոչ նրա պարտքերը և ոչ էլ եկեղեցու պառակտվածությունը, որից ելնելու միակ ելքը Հակոբը, ի վերջո, Հայաստանի քաղաքական ազատագրման մեջ որոնեց: Բայց սա հենց մի հեռանկար էր, որն ամեն անգամ պապական պրոպագանդայի դավերին էր շղթայում հայ եկեղեցու «ազատաբաղձ» պետերին:

1678 թ. Վիեննայում լույս ընծայած իր «Cehil Sutan» գրքում Հռոմի ուրբանյան դպրոցում ուսած հայազգի Պետրոս Պետիկը, որը երկար տարիներ ապրել էր Նախիջևանի հայ կաթոլիկ համայնքում և ի վերջո ղեգերել Սպահանում ու կապեր հաստատել իրանահայ վերնախավերի հետ, մոայլ երանգներով է ներկայացնում Հայաստանի վիճակը: Այդ երկիրը, գրում է նա, ոչ միայն օտարների լծատանջության է ենթակա, այլև յուրայինների կեղեքումներին: Դժբախտության աղբյուրը նրանց լուսավորչական «հերձվածն» է և նրանց մասնատվածությունը կաթողիկոսական հակամարտ իշխանությունների ներքո: Մեծ գովեստով է խոսում Պետիկը Հակոբ կաթողիկոսի մասին, որին բնութագրելով նշում է, որ չնայած զառամ իր տարիքին, նա լի է հավատով, թե

¹¹⁰ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 334.

¹¹¹ Տե՛ս «Ջամբռ», էջ 112 և հտն., տե՛ս նաև «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», II, «Կալվածագրեր», պրակ Ա, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Նրևան, 1968, էջ 38.

իրեն վիճակված է քրիստոնեական խաչի զորավիգությունը հաղթահարել կիրառության տիրապետությունը: Այս հավատի աղբյուրը կաթողիկոսը համարում էր հայերի թվաքանակն ու քաջարիությունը: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Հակոբը ապավինում էր նաև «հոռմեական բազկի զորությանը»:

Պետիկի գրքում քաղվածքներն են բերված գերմանական Լեոպոլդ I կայսրին Հակոբի ուղղած դիմումից, ուր նա հավաստում էր, թե իրենց ազատագրման հույսը հայերը կապում են Հաբսբուրգյան տան և Հռոմի պապի հետ: Այդ ակնկալությամբ Հակոբ կաթողիկոսը ևս «իր նախորդների պես» պարտավորվում էր միավորել հայ եկեղեցին հոռմեականի հետ: Սակայն դրսից մեկնրված բազուկն այս անգամ ևս պիտի ստանձներ սոսկ ազատասերներին համախմբող ու ղեկավարող դեր: Պետիկի ասելով «հայ իշխաններն ու պաշտոնատերերը» հույս ունեին բարեփոխել Հայաստանի վիճակը՝ գաղտնի համաձայնություն կնքելով իրենց քրիստոնյա հարևանների՝ վրացիների հետ: Հայ և վրաց իշխանները կարիք ունեին միայն մեկին, որի հովանավորությամբ և օգնությամբ կարող լինեին միանալ ու փշրել իրենց ստրկության շղթաները: Նրանք ապրում են այն հավատով, թե հեռու չէ այն օրը, երբ «խաչի զորությունը նահանջի կհարկադրի մահիկին»¹¹²:

Հաբսբուրգների վրա դրված այս հույսերը համապատասխանում էին քաղաքական ուժի այն վերադասավորմանը, որ կատարվել էր եվրոպայում Կառլոսի V-ի պատերազմում Վենետիկի կրած պարտությունից հետո: Պարտված Վենետիկի և նրա դաշնակցի՝ Ֆրանսիայի փոխարեն հակաթուրքական պայքարի դեկը 1670-ական թվականներին անցել էր Հաբսբուրգների դիսավորությամբ ստեղծված դինակցությանը, որին մասնակցում էին Ավստրիան, Լեհաստանը, Վենետիկը և փոքր ինչ հետո նաև Ռուսաստանը:

Նույն այս ժամանակ ուշագրավ իրադարձություններ էին տեղի ունենում Արևելյան Հայաստանում և Վրաստանում: Երևանի խանի դեմ գլուխ էին բարձրացրել նրա մահմեդական «նոթարներն» ու հասարակ ժողովուրդը՝ «ղափաշաները», սկսվել էր Քարթլիի Գիորգի XI թագավորի ձեռնարկած ապստամբությունը, իսկ Իմերեթիայում սրա եղբայրը՝ Արշիլ թագավորը ոտքի էր ելել Թուրքիայի տիրակալության դեմ: Պետք է ենթադրել, որ Վրաստանում խմորվող այս շարժումն էր հենց, որ Հակոբ կաթողիկոսին առիթ էր տվել մտմտալու քրիստոնյա եվրոպայի ձեռնադրությամբ ու ղեկավարությամբ հայ-վրացական համատեղ ապստամբություն կազմակերպելու հեռանկարի շուրջը: Նկատենք, որ Իրանի և Թուրքիայի դեմ գործող վրաց իշխանները ևս այս նույն պահին հովանավորում էին եվրոպական միսիոներներին և նրանց միջոցով օժանդակություն ակնկալում պապական Հռոմից ու կաթոլիկ պետություններից¹¹³:

Քաղաքական ստեղծված իրադրության պայմաններում հայ իրականության մեջ առաջացած ազատագրական ձգտումները հասկանալի է, որ կողմնորոշվում էին եվրոպական պետություններից հայ ժողովրդի ունեցած ակնկալությունների օգտին: Մանավանդ հաշվի պիտի առնել, որ այս նույն պահին բուն Հայաստանում բուռն զործուհուրություն էին ծավալել կաթոլիկ պրոպագանդիստները, որոնք, ինչպես տեսանք Պետիկի գրքից, թափանցել էին նույն-

¹¹² P. Bedik, նշված աշխատությունը, էջ 341 և հտն., 352 և հտն.,

¹¹³ Տե՛ս Աջ. Հովհաննիսյան, Դավադներ, II, էջ 212 և հտն.:

իսկ էջմիածնի կաթողիկոսարանը և հավանորեն կապեր հաստատել նաև վրաց իշխանավորների հետ:

Շուրջ քսան տարի հետո կատարված աղատագրական ձեռնարկումներին Վերաբերող փաստաթղթերում կա վկայություն այն մասին, որ 1677 թ. Հակոբ Զուղայեցու գլխավորությամբ էջմիածնում հրավիրվել է գաղտնի ժողով, որին մասնակցում էին հոգևորականության, քաղաքների մեծամեծների և Սյունյաց ու Արցախի հայ մելիքների ներկայացուցիչները: Գաղտնի ժողովը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Հռոմ և հնազանդություն հայտնելով, զինված օգնություն ստանալ ազատագրական գործը գլուխ բերելու համար:

Նույն այդ նպատակով Գանձասարի կաթողիկոսի հետ գործակցության մեջ մտնելով, Հակոբ Զուղայեցին 1677 թ. Երևանի խանի հետապնդումներից խուսափելով գնում է Վրաստան ու բանակցություններ վարում վրաց շարժման դեկավարների և վրաց կաթողիկոսի հետ:

1678 թ. վերջերին հասնելով Կ. Պոլիս՝ պապական աթոռի հետ սկսվելիք բանակցությունները նախապատրաստելու համար, Հակոբ կաթողիկոսը Հռոմ է ուղարկում Առաքել Բուպիկ վարդապետին և միաժամանակ իրեն հուզող խնդիրների շուրջը թղթակցում Լեհաստանի Յան Սոբեսկի թագավորի հետ: Վերջինս օգնություն էր խոստանում հայերի անկախությունը վերականգնելու բաղձանքին: Սակայն կաթողիկոսի վերահաս մահը (1680) խոչընդոտ է հանդիսանում ինչպես հայ-արևմտաեվրոպական բանակցությունների սկզբնավորմանը, այնպես էլ հայ-լեհական բանակցությունների շարունակությանը: Հետագայում, դիմելով էջմիածնի Նահապետ կաթողիկոսին (1691—1705), Սոբեսկին խնդրում էր ցույց տալ այն ուղին, որով կարող էր ընդհանուր ջանքերով հնարավոր դառնալ հայերի անկախ իշխանության վերականգնումը և առաջ քաշել այն թեկնածուի անունը, որ կարող էր հարմար լինել հայկական գահին: Լեհական աղբյուրների տվյալները հիմք են տալիս դիտելու, որ եկեղեցիների վերամիավորումից զատ, ներկա դեպքում Սոբեսկին կամենում էր վարձահատույց լինել լեհահայ գաղութին, որի քաջարի մարտիկները մասնակցել էին նրա առաջնորդությամբ 1683 թ. Վեննայի պատերի տակ թուրքական բանակին հասցրած ջախջախիչ հարվածին¹¹⁴:

Փոքր ինչ հետո, 1685 թ. լեհահայերին տված մի արտոնագրում նա երախտագիտությամբ նշում էր «հայ ազգին պատկանող մարդկանց կտրիճությունն ու քաջագործությունը, որը նրանք ցույց են տվել այնքան դաբեր տևող մեր համակեցության ընթացքում Կամենիցի, Յազլովիցի և Լվովի, ինչպես և մյուս սահմանային բերդերի պաշտպանության գործում»¹¹⁵:

8. ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԶԱՆՔԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Հակոբ Զուղայեցու մահից շուրջ երկու տասնամյակ հետո Արևմտյան Եվրոպայում բուռն գործունեությամբ հանդես է գալիս իրեն իշխանական ծագում վերագրող մի հայ գործիչ՝ Իսրայել Օրի անունով, որին վիճակված էր շրջադարձային դեր խաղալ հայ ազատագրական պայքարում:

Մեզ հասած թղթերի մեջ Օրին ներկայանում է որպես Հակոբ կաթողիկոսի

¹¹⁴ Sadok Baracz, Rys dzieł ormijskich, Tarnopol, 1869, էջ 68.

¹¹⁵ «Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրություններ», աշխ. Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, 1983, էջ 36: